

Др Димитрије М. Калезић

РУСКА ЦРКВА И РУСКО ПРАВОСЛАВЉЕ У РАДОВИМА ПРОТЕ СТЕВАНА ДИМИТРИЈЕВИЋА

Научни и публицистички радови проте Стевана Димитријевића по својој обради представљају широку лепезу. У његовој обимној библиографији сразмјерно је мали број радова који се одnose на руско православље, иако је прота Степа био руски ђак. То је свакако отуда што је његов научни рад био сав усредсређен на питања из историје Српске цркве, па је у питања Руске цркве улазио само онда кад је истраживао српско-руске црквене и политичке одnose. Зато оних пет радова из његове библиографије који су окренути према Русији, разноврсни су: један је типично црквено-школски, два су сређена и објављена архивска грађа, а два су научне студије о тим односима. То су ови радови:

1 *Извештај Архијерејском сабору о руским духовним школама*, „Гласник Православне цркве у Краљевини Србији“, I (1900), бр. 1—11.

2 *Документи који се тичу односа између Српске православне цркве и Русије у XVII веку*, „Глас Српске краљевске академије“, књ. XXXIX, 1903.

3 *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, „Споменик Српске краљевске академије“, LIII, 1922.

4 *Одношај пећких патријараха са Русијом у XVII веку*, „Глас Српске краљевске академије“, LVIII, 1900. и књ. LX, 1903.

5 *Прилози одношају пећких патријараха с Русијом у XVII веку*, „Споменик Српске краљевске академије“, књ. XXXVIII, 1900.

Истина, овамо спада и један краћи одломак његова реферата *Мисија богословске науке за просвећивање црквене свести*, „Богословље“, XII (1937), 1; 25—33 — види 29—31).

Ниједан од ових радова не пружа цјеловиту слику Руске цркве и рускога православља, али сваки од њих, посредно, пружа или отвара извјестан увид у унутрашњу структуру и живот Руске цркве. Најнепосреднију и најпуну слику даје први од њих. То је једна панорама црквенога школства у Русији крајем минулог вијека. Поред онога што је у њему примарно, типично школско, кроз њега уочавамо организацију Руске цркве и у танчинама упознајемо профиле њених школа, организацију наставе и, што је најбитније, — видимо да су црквене школе у Русији биле дубоко укоријењене у души народној, и да су представљале израз потреба те душе.

Остали радови проте Стеве су строга и сува архивска грађа и њена научна обрада. У њима су у првоме реду дати узајамни односи Руске и Српске цркве. Кроз шкрто набрајање, а некад и детаљно

излагање, у архивској грађи промичу извјесна опажања и изрази који се односе на нешто много дубље но што су конкретни подаци; а то је онај 'фон', оно дакле залеђе и подлога, из чега органски израста и избија на површину историјскога све оно што налазимо у текстовима грамата, службених биљежака, извјештаја и сл.

I

Основна особина која чини душу Руске православне цркве, гледано из земаљске перспективе, јесте народна побожност њене пастве. За разлику од многих других народа, руски православни народ је сав у клими побожности. Стихија те побожности је врло жива, јака, обухватна; она до сржи прожима руско национално биће. То је природна страна двојнога феномена религије, односно одређеније речено — Цркве.

Исто тако је то биће — његово срце и душу, његово осјећање и савјест, његов менталитет и свијест, дакле његов живот — прожела једна друга компонента. То је оно надстихијско и надтварно — благодатни садржај натприроднога Божјег откровења. То је, значи, друга страна феномена религије, Цркве.

Тако, дакле, у Руској православној цркви, односно у души њених вјерника живи пун живот Божја црква. То је један симболички реализам, а то значи да је то таква реалност у којој се остварује једна надтварно-тварна, небо-земна симбиоза. То јесте у своме феномену, па и у својој бити, Црква — богочовјечанска заједница. У једној таквој атмосфери превазиђен је слијепи пантеизам и онемогућен беживотни деизам. Ту нема ни материјалистичке ни идеалистичке оријентације, него само један богочовјечански реализам.

Само полазећи од њега као таквог можемо себи да објаснимо зашто су Руси толико радили на стварању хришћанскога менталитета и стицању Христова ума, према ријечи ап. Павла, да би се на томе даље изграђивало црквено васпитање и богословско образовање; а то све живи духом побожности. Код њих црквене школе нијесу биле циљеви, него средства васпитања и образовања; и то све школе — од црквено-парохијских до духовних академија. Сав тај живот се одвија овдје на Земљи, у народу, али у знаку натприроднога Божјег откровења којим се у Цркви дише и живи. Та два момента — то природно и то натприродно — била су везана у једну нераскидиву цјелину *спасењем* које је у руској побожности ствар ума и срца, мисли и доживљаја — једновремено. Стихија те побожности није препуштана сама себи, него је хришћански култивисана још од самога рођења дјетета. У питању је било, дакле, једно право и комплетно васпитање (вас = сав, и питати = хранити, чувати, дакле, цјелокупно чување, његовање). Кад би дијете већ пошло у школу његове би се умне и духовне силе, заједно са физичким, развијале и формирале у амбијенту и атмосфери цркве — њенога учења и њенога живота овдје у историји. У руским црквеним школама примарно је било обрађивање онога што је тражила народна душа, а то су животни извори и храна побожности, али не неке црквено неодређене побожности. Зато су паро-

хијске школе отворане поред парохијских цркава, а духовна училишта, семинарије и духовне академије, поред епископских катедри — тако да су дјеца, будући вјерници, од самога почетка упућивана у цркву и увођена у њен литургијски живот. Пoboжност — хришћанска и црквена, а не природна стихијска или нека хришћанско-апстрактна — била је душа цијелога васпитно-образовног живота и рада (на-мјерно избјегавам термин „систем“). Тако је у Русији црквено-богословско школство било у Цркви и служило Цркви. У безданим мистичним дубинама Цркве његова мисао је могла да буде одиста слободна. У наставноме градиву је постојала поступност: у нижим школама је главни акценат био на молитвама и пјесмама; у средњима — семинаријама на садржајној обради Светога писма, на удубљавању у садржину молитвених текстова и у симболику богослужбених радњи, а академије, израстајући из свега тога, превасходно су проучавале богословску мисао, њене мистичне дубине и научне основе. Тако је академија представљала завршетак цијелокупнога црквено-теолошког школовања.

Епархије као центри црквенога живота, схватале су да треба његовати и васпитавати у црквеном духу своје будуће вјернике. Зато су епископи и њихово подручно свештенство, „духовенство“, организовали ове школе, водили комплетну бригу о њима и њиховом особљу — наставноме, васпитачкоме и помоћном — све издржавајући из својих средстава. Већину полазника у училиштима и семинаријама су чинили свештенички синови, а уз школу је редовно постојао и завод (интернат). Њихова дјеца су у односу на дјецу занатлија или селака била у повлашћеном положају тиме што нијесу плаћала трошкове интерната, или можда само симболично. Све црквене школе су имале већином пристојне интернате. Од 57 семинарија — колико их је било 1898. године — двије су се нарочито издвајале уређеношћу школских и интернатских просторија (Полтавска и Харковска).

За његовање побожности, онага што је битно и заједничко свима од црквених школа, у саставу интерната је постојала црква. Поред цркве је била и свечана сала. У сали су свакодневно читане молитве: ујутро јутарње, а увече вечерње — „на сон грјадушчим“. Јутрења и вечерња богослужења су служена заједно (бденија) уочи празника и недјеље, а на сам дан празника — литургија у храму. У те школске цркве долазио је побожан свијет из мјеста, па је тако постизана пуна црквена заједница: побожан народ и баџи, будући свештеници, моле се заједно, а послје литургије се свршавају разна молитвословља и обреди, чему такође ученици присуствују. Све то оставља јаке печате у души кандидата.

Ученици завршнога (VI) разреда семинарије имали су обавезно вежбање из методике религијске наставе у основној школи у мјесту, а која је у већини случајева била у непосредној близини семинарије као нека врста огледне школе. Са учеником VI разреда редовно је ишао на час и по један ученик V разреда који би од идуће јесени наставио са предавањем, док би на његово мјесто дошао нови кандидат.

Дакле, и богослужбени, и пасторално-педагошки рад — оно дакле што је неопходно било за парохијску службу — у пуној мјери су припремани још у средњошколским клупама.

Историјски радови Ст. Димитријевића су сасвим друкчији. У њима се обрађује одређено градиво или се презентује одређена историјска грађа. Дакле, ради се о строго одређеним питањима и — ништа више. Ипак, посредно можемо из њих да ишчитамо понешто што се односи на питање које нас овдје интересује.

Онда кад је прошао златни вијек наше средњовјековне књижевности и кад смо почели полако да са свијетлих традиција силазимо према елементарној писмености, наступила су у православном свијету велика помијерања. Тако је из Византије и Бугарске к нама прелазило мноштво подвижника и писаца-исихаста. Из нашега поднебља прелази у Русију већи број књижевно врло образованих монаха међу којима се посебно истичу Кипријан, Пахомије и Григорије Цамблак; нешто касније Христифор Жефаровић и многи други. Они су наставили у Русији свој рад на књизи — то је њихов прилог руској култури. Међу њима се нарочито прославио Кипријан, писац житијскога жанра чија је књижевна култура наставак најљепших српских књижевних традиција: Светога Саве, Доментијана, Теодосија, Данила II ... Радом ове прве тројице руска књижевност, и култура уопште, доживјела је своје цвјетно прољеће: за њима ће — и у њиховом стилу, донекле — да се јави богата поворка радника на књизи. Али, њу ће да ометају тешке прилике које ће наступити.

Налазећи се у тешким материјалним приликама наши патријарси се обраћају рускоме цару и руском патријарху, а касније, од 1721. године, рускоме Правитељствујућем синоду, за помоћ, за милостињу, за уточиште ... Обично су мотиви бјекство од Турака, склањање од тренутне турске опасности, прошење милостиње за обнову манастира и сл.

Наши средњовјековни и нововјековни људи се обраћају тамо, јер имају непосредно сазнање, које резултира из увјерења да Русија хоће и може да чује њихове тугованке и да им помогне у невољама. Изгубивши своју царевину — хришћанску и православну — Срби су схватили да је Русија њихов моћни покровитељ, и економски ослонац и код Бога сигурни и стални посредник. Руски цар је био оличење световне хришћанске власти, а руски патријарх, касније Синод — оличење духовне власти. Те двије власти имају један исти извор — Цркву која је ризница Божје благодати која позитивно дјелује на људе, у првome реду на царе и патријархе, па зато не изостају ни материјална добра. Материјална добра која се добију увијек су израз и средства помоћи која (помоћ) резултира из унутрашњег расположења. Дакле, тај материјални дар је увијек функционалан и материјално симболизује унутрашње расположење и жртву. Тај једновјерни и једнокрвни словенски цар живи не само у свијести православних Срба, него још више у њиховоме срцу и души, као покровитељ православља, посебно словенског. Зато се у архивским документима — а они су претежно молбенога карактера — наши људи, највише монаси, њему обраћају онако топло, непосредно, својски. А мотиви те непосредности су двојаки: и да му изложе своје незгоде, и да га замоле за његову штедрну помоћ која, вјерују, неће изостати.

Те молбе, грамате, су чисто службени документи, али је у њихов текст уплетено много личнога и доживљеног, казанога врло књижев-но, често пјеснички. У овом смислу су најљепше грамате писали Хиландарци крајем XVI вијека, а њима је много слична по неким епитетима и једна милешевска грамата из 1627. године. Имајући у виду хиландарско-милешевску повезаност посредовањем светосавскога култа, више је него сигурно да је неко од хиландарскога братства био у Милешеву и овима ситним епитетима утицао на коначну израду текста те повеље. По својој композицији све грамате тога времена садрже битне саставне дијелове; а то су: потпуно титулисање цара (титулатура), богословски увод који садржи изванредно сажето и прецизно казане извјесне догматске истине, па су помени српских светаца — редовно Светога Саве и светога Симеона, а некад има још понеко име — као гаранције јединства у Богу и његовима светим, па се дају историјски подаци о страдању и, најзад, се моли за милост-помоћ. Све је то службена форма. Али мимо тих података, а на zgodним мјестима, налазе се ти карактеристични моменти. Тако, на примјер, београдски митрополит Теофан пише цару: „... Јер немамо, господару, другога ктитора, осим тебе, православнога господара; јер деспоти српски Господу отидоше, а сада деспоти латинске вјере неће да се брину“ (за нашу цркву и њене манастире). Из хиландарских грамата читамо да је сам Бог дао „скиптар царствија“ рускоме цару па је зато он „једини прави господар, бијели цар источних и сјеверних страна и свима православним хришћанима“; он је сунце православља које сија на истоку и сјеверу и обасјава „всју подсолнечнују“ (ово мјесто је пренесено и у поменућу Милешевску грамату).

Тражећи милостињу од цара или патријарха, српски монаси или архијереји нијесу ишли по њу празних руку, него су носили собом поклоне: иконе, дјелове свечачких моштију, разне култске предмете, књиге богослужбенога и поучног садржаја и сл. Тако су — видимо из тих докумената — српске књиге доспијевале у Русију врло рано. А цареви, патријарси или представници Правитељствујућег синода давали су нашим људима поред главнога поклона у новцу још од своје стране реликвије, књиге и посебно грамате, међу којима су биле на посебној цијени *даровне* грамате; ове су давале право скупљања милостиње у Русији, па што је била са мањим роком, то је представљала већу вриједност. Већином су издаване са роком од 5—10 година. Из ових података видимо да је руска књига почела доспијевати к нама далеко прије краја XVIII и почетка XIX вијека. Поклони су некад били у књигама и на директно тражење: на примјер епископ горњокарловачки Данило Јакшић тражи одједном 26 врста разних књига: пет врста у повећем броју (укупно 1000 примјера) за баке, а остало за народ. Даровне повеље и бројније прилоге цареви су давали више манастирима који су били у већем поштовању и налазили се на гласу као велике светиње. Међу њима Хиландару припада прво мјесто.

За вријеме боравка у Русији наши патријарси, епископи и монаси, као и њихова пратња, уживали су наклоност цара и имали обезбијеђен смјештај и боравак. За то вријеме, можда због знања је-

зика а можда и због посебне наклоности, они би у Русији били као код своје куће — много боље него румунски и грчки: добијали би привремено на опслуживање упражњене епархије, а некад би остали за стално. Нарочито у Украјини и Малорусији било је доста наших људи. Њихов број је стално био у порасту, нарочито од времена кад почињу да прихватају наше младиће на школовање. Постоји податак да је Арсеније IV послао двадесетак младића да уче разне школе у Русији. Неки од наших људи су доспијевали и на високе положаје; тако је Петар Смелић био члан одбора за реформисање наставнога градива у духовним академијама, па је његовим залагањем уведен у наставни план и програм Петроградске духовне академије грчки и латински језик, а касније је као епископ реформисао харковску колегију. У школству Руске цркве било је доста наших људи: професора и ректора семинарија. Руска јерархија је у културном погледу добро напредовала за релативно кратко вријеме: крајем XVIII и почетком XIX вијека сматра се да је био најобразованији руски пастир кијевски коадјутор Иринеј. Поред образовања поклањана је пажња и финоме опхођењу. Тако су те двије компоненте биле даље особине поред духовништва-пoboжности.

Али највеће поштовање од наших људи имао је патријарх Јован кад се налазио у Москви у вријеме патријарха Никона. Тада је заувладала куга у Москви. Цар се налазио ван Москве на фронту са војском према Пољској, а патријарх Никон такође ван Москве и спасавао је царску породицу. Свештенство је било добро проријеђено кугом, па је наш патријарх Јован био добио пуно овлашћење те је за скоро двије године био практично дјејствитељниј архијереј у Москви: служио је и проповиједао, рукополагао и постављао свештенике...

Кад је патријарх Никон покренуо питање исправке црквених књига, међу првим прилозима у књигама које ће бити радни предлошци биле су књиге, и рукописне и штампане, из Хиландара, а прилагали су и неки други наши манастири. Дакле, гдје су год могли, Срби су помагали православној мајци Русији и пружали јој што су имали. Као узврат за то, она им је била бранич: за оне из унутрашњости и са истока и југа српских земаља Русија је била штит од Турака, а за оне са запада — штит од Турака и бедем од папистичке нетолеранције, нарочито у приморском појасу.

*

Као руски ђак, прота Степа се одушевљавао Русијом и њеним црквеним животом и поретком. Али његово одушевљење није било без довољно оправданих разлога. Примјећивао је он и лоше стране у њихову школству и истакао их два пута у студији о школству: то је „левитизам“ — фаворизовање свештеничких синова, као и обавезност за свештенички позив свих полазника духовних школа, јер то су била мала дјеца која још нијесу начисто са собом — нијесу, дакле, прошла период sazријевања и кризу коју овај период носи собом.

Наши људи нијесу увијек могли доћи до цара или патријарха; па и кад би долазили, није сваки пут ишло „глатко“. Гранични прелази, нарочито онај у Путивљу, били су велика запрека, некад и

права препрека. Ту су биле читаве процедуре и процеси, саслушања, заустављања, док не би стигао одговор из Москве или из Петрограда. Налазимо један податак да су монаси који су ишли за милостињу с даровном повељом у руци били враћени послије саслушања, јер су дошли прије рока који је уписан у повељу.

Полиција није била много блажа ни у унутрашњости, у престоницама, Москви и Петрограду: било је случајева да наши монаси буду прогнани назад уз мали „поклон“, да неки буду заточени, па и умру у заточењу — случај хумскога митрополита Арсенија.

Нашим људима су нарочито сметали и онемогућавали их на сваком кораку спретни и окретни Грци којих је одавно било у Русији у разним мисијама, добрим дијелом настањених у Москви на дуже вријеме — нарочито трговци. Њихова превласт је била нарочито јака у вријеме патријарха Никона, којега прота Степа назива „гркоманом“. А ти Грци нијесу били само из Цариградске патријаршије или касније, у прошлом вијеку, из Јеладске пркве, него их је било из сва четири источна стара патријархата. У Никоново вријеме кад је била у јеку исправка књига, њих је било толико да су преплавили Москву. И сви су имали издржавање из царске касе. Зато је ова била скоро испражњена, па су зато, разумије се, Руси тих година били најтањи финансијски и најнеиздашнији према нама. У којој је мјери патријарх Никон био подлегао утицају бројних Грка који су га окруживали нарочито је јасно по томе што је узео за радну подлогу у раду око исправљања текстова — грчке књиге, а претходно су у Москву били приспјели бројни примјерци разних словенских књига, посебно српских. Словенске књиге, и рукописне и штампане, — каже прота Степа — биле су далеко поузданија радна подлога, јер су грчке штампане у иностранству, највише у Венецији и Лондону, па и помало католицизиране, док су наше, словенске, чувале неповријеђене изворне текстове православнога богослужења.

Због разних подозрења, сумњичења, дугих саслушавања, досијеа наших људи која је прота Степа налазио у архивама и библиотекама била су врло обимна. Можда је најдебљи досије свештеномонаха хиландарског, а доцније архимандрита манастира Пиве хаџи Арсенија Гаговића (1804. и 1813).

Имајући у виду тешкоће на које су наилазили наши људи у руским престоницама, па и у Русији уопште, можемо рећи да је то била само сјенка која је падала на спољашњу страну тих односа, а повремено их и реметила, односно сводила на ужи обим, и — ништа више. Њихова подлога и њихово коријење били су знатно дубљи. Као таква, та сјенка није била кадра да уђе у њихову унутрашњу структуру па да разори појам и разбије слику Руске цркве и рускога православља. Тај појам и ту слику носили су наши људи у души вјековима и имали је као — реалност.

Руско словенство које се распростраило на великој површини било је за Србе, нарочито у вријеме бездржавности, појам државе и величине; руска стихија побожности, оплемењена православним црквеним традицијама за Србе је била конкретан примјер хришћанског живота у знаку светости; руско самодржавље које је извирало из

симбиозе духовне и свјетовне власти за Србе је био образац хришћанске државе; касније кад је наступио колегијални систем у вријеме Петра Великога по коме је цар врховна власт у држави — за Србе је појам цара био још пунији, садржајнији; идеја Москве као трећега Рима и рускога цара као „новога Константина“ то је нешто што је уливало Србима увјерење које је и саме Русе испуњавало, да је царство нешто надземаљско... Екзусиолошки извори рускога царства били су у сферама дубоке мистике. Све је то нешто што избија из подљудских дубина и мимољудских ширина. Као такво, оно је закупљало и „носило“ наше људе. Они су имали извјесни доживљај који их је увјеравао у реалност тога: то је био поименични помен светаца у граматама — они су били јамци тога јединства у Богу. Од српских светих редовно су истицани Свети Сава и преподобни Симеон, уз још понекога, а од руске стране редовно Алексије, Јона и Филип, такође уз још понекога. То је била основна подлога, „почва“, свих оних односа који су из ње слиједили. Појам рускога православља за нас је и у средњему и у новом вијеку био живи образац побожности и моралности, доброте и храбрости, величине и стабилности... Цар је био живо оличење царства, а патријарх — патријарштва. И то двоје, царство и патријарштво, пружали су нашим људима подршку и уливали повјерење, без обзира на то ко је био цар, а ко патријарх, или касније — ко је улазио у састав правитељствујућега синода.

Заслугом проте Стеве Димитријевића ми о свему томе дознајемо више и документованије и њему драга Руска црква и руско православље постају и нама ближи и познатији.